

GABRIEL POPESCU

**COOPERAȚIA ÎN AGRICULTURĂ,
DE LA ARGUMENTUL ISTORIC
LA TRANSFERUL DE CUNOAȘTERE**

EDITURA ACADEMIEI ROMÂNE
București, 2014

optimului dimensional, precum și asupra măsurilor și tendințelor de creștere a acesteia. În aval, investigațiile au vizat identificarea și evaluarea fenomenelor generate de piața funciară și în ce măsură acestea susțin sau nu fenomenul cooperatist din agricultură.

Capitolul 1

DIMENSIONAREA EXPLOATAȚIILOR AGRICOLE – PROBLEMĂ CU MULTIPLE FAȚETE

Tabloul structurilor de proprietate și exploatare din agricultura României este bipolarizat din punct de vedere al mărimii, iar din punct de vedere al randamentelor, slab productiv. Bipolaritatea este relevată de coexistența a două categorii de exploatații: mici și mari (tabelul 1.1).

Tabelul 1.1

Suprafața agricolă utilizată, în medie, pe o exploatație agricolă (ha)

Anii	Total exploatații agricole	Exploatații agricole, fără personalitate juridică (mici)	Exploatații agricole cu personalitate juridică (mari)
2002	3,11	1,73	274,43
2005	3,27	2,15	263,08
2007	3,50	2,29	270,45

Sursa: Secretariatul tehnic central al Recensământului General Agricol (RGA) 2010.

În categoria exploatațiilor mici, conform clasificărilor din RGA, se regăsesc exploatațiile agricole fără personalitate juridică, în cadrul cărora reprezentative sunt gospodăriile țărănești. Gospodăriile țărănești sunt structurile agrare care personalizează din punct de vedere istoric, economic, social și cultural tabloul agriculturii României prezente. La nivelul anului 2010, exploatațiile agricole fără personalitate juridică erau în număr de peste 3,8 mil unități (99,2%), dețineau o suprafață agricolă de aproape 7,5 mil ha (56,0%) și aveau o dimensiune medie de 1,95 ha.

La polul opus se situează exploatațiile agricole de dimensiuni mari, organizate, de regulă, ca unități cu personalitate juridică: asociații și cooperative agricole, societăți comerciale etc. Datele statistice preliminare, publicate de RGA pentru anul 2010, arată că aceste exploatații aveau o dimensiune medie de 190,84 ha și erau în număr de 31,0 de mii, reprezentând 0,8% din totalul unităților agricole, deținând aproape 5,9 mil. ha care însemnau 44,0 % din suprafața agricolă utilizată.

Analiza dinamicii tabloului structural din agricultură, pe baza datelor din RGA în intervalul 2002–2010, a condus la concluzia că procesul de restructurare este relativ lent, media suprafeței agricole a unei exploatații a crescut foarte puțin, respectiv de la 3,1 ha, în anul 2002, la cca 3,5 ha, în 2010. Acest proces s-a datorat, atât reducerii numărului de exploatații de sub 10 ha cu peste 600 de mii de unități, care dețineau o suprafață de 1,2 mil ha, cât și creșterii numărului fermelor de peste 100 ha cu 21,7 mii, cu un spor de suprafață de cca 0,6 mil. ha.

În aceste condiții, putem spune că agricultura românească încă își menține structura extrem de divizată, în care greutatea ponderală este deținută de exploatațiile mici, de subzistență.

Cauzele care au determinat și încă mențin aceste stări negative sunt multiple, dar faptul care trebuie reținut este că aproape toate acestea sunt consecința acțiunii factorului subiectiv, acțiuni materializate în decizii ale politicilor publice. Menționăm aici, cu titlu special, reformele agrare în totalitatea lor, dar mai ales pe ultimele două, derapajele istorice în ceea ce privește gestiunea fondului funciar cu ajutorul cadastrului și cărților funciare, degringolada legislativă și arbitrajul părținitor al puterii publice în cadrul pieței funciare și altele.

Performanțele în producție, la nivelul întregii agriculturi românești, sunt modeste comparativ cu rezultatele agriculturii Uniunii Europene (tabelul 1.2).

De pildă, la principalele două culturi, respectiv grâu și porumb, România, în perioada 2000–2008, a obținut o producție medie de 2,5–3,0 tone/ha, cu mult sub media din țările în care sectorul agricol înregistrează performanțe superioare, precum Franța, unde producția medie la cele două culturi este de peste 7,0 tone/ha, Germania, de 6,6 tone/ha sau în Italia de 5,0 tone/ha. Aceiași situație este relevată și de „valoarea producției primare la hectar obținută de fermierii români (circa 800–900 euro/ha) care este de 2–2,5 ori mai mică față de media europeană (1 800–2 000 euro/ha)”².

În aceste condiții se apreciază că România, prin producția medie realizată la cereale „în perioada 1990–2009, de 2.770 kg/ha, se află la nivelul producțiilor realizate de fermierii UE-6 în deceniul șase al secolului trecut”³.

Principalele cauze generatoare de non-performanțe în agricultura României se regăsesc în: regimul instituțional al proprietății și exploatației funciare, nivelul ridicat de fragmentare și răsfire a parcelelor în teritoriu, preponderența structurilor de producție de dimensiuni mici și cu un pronunțat caracter autarhic, insuficiența alocării factorilor și utilizării resurselor, dezechilibrele din regimul de funcționare al piețelor agroalimentare, volatilitatea prețurilor produselor agricole, incapacitatea administrației instituționale, neprofesionalismul decidenților de politici publice și altele.

² Comisia Prezidențială pentru politici publice de dezvoltare a agriculturii, Cadrul Național Strategic pentru dezvoltarea durabilă a sectorului agroalimentar și a spațiului rural, în perioada 2014–2020–2030, p. 20.

³ *Idem*, p. 20.

Pornind de la aceste aprecieri generale și având în vedere experiența și rezultatele țărilor europene dezvoltate, considerăm că în agricultura României, o acțiune de politică agrară de maximă importanță este *definirea și dimensionarea* în spirit modern a exploatațiilor agricole.

Tabelul 1.2

Producțiile medii la principalele produse agricole în România
comparativ cu Uniunea Europeană, 2004–2011

Produse agricole	România		Uniunea Europeană	
	2004	2011	2004	2011
Grâu (kg/ha)	3.400	3.665	6.510	6.394,9
Porumb (kg/ha)	4.490	4.529,2	8.440	12.735,4
Floarea soarelui (kg/ha)	1.710	1.801,5	1.860	1.712,1
Legume (kg/ha)	1.630	13.895,2	3.020	22.445,6
Cartofi (kg/ha)	15.900	16.415,4	30.200	27.574,3
Lapte (l/an)	3.329	3.775,9	5.897	7.077,3

Sursa: <http://faostat.fao.org/site/569/DesktopDefault.aspx?PageID=569#ancor>

În segmentul structurilor socio-economice, politica agrară este *definită* de ansamblul acțiunilor întreprinse de puterea publică în vederea realizării unui cadru juridic, economic și productiv:

- adecvat condițiilor tehnice și tehnologice ale momentului, care să permită utilizarea rațională și eficientă a tuturor resurselor de producție;

- performant prin producție și profitabilitate și în paralel, stimulatив pentru lucrătorii agricoli;

- deschis progresului prin respectarea echilibrului ecologic și garantarea dezvoltării durabile.

Pornind de la aceste repere teoretice cadru, în practică, *pivotul* structurilor socio-economice din agricultură este considerate a fi *exploatația agricolă*, ca agent al economiei, cu o anumită specificitate.

Managementul definește exploatația agricolă ca fiind un agent economico-social, în care, pe baza (dar și în limita) unor raporturi de proprietate (în mod deosebit asupra pământului), sub acțiunea unui centru de decizie și prin combinarea unor factori tehnici și tehnologici, are loc realizarea producției destinate autoconsumului și/sau valorificării la piață, situație când se urmărește obținerea de profit.

(Crăciun A., *Managementul agricol*, Edit. Mirton, Timișoara, 1995, p. 6)

„Specifitatea este determinată, înainte de toate, de proprietatea funciară, care are o foarte mare importanță asupra sistemului și randamentelor cu care este exploatat pământul/fondul funciar”⁴.

Economia politică încadrează exploatarea agricolă în categoria largă a „agenților producători de bunuri și servicii, de natura firmelor”.

(****Economia politică* – ASE, Edit. Economică, București, 1995, p. 67)

În domeniul agricol trebuie disociată noțiunea de proprietate față de cea de exploatare⁵:

- proprietatea înseamnă modul de manifestare, în sens juridic, a componentelor sale (posesia, dispoziția și folosința) în „relațiile sociale între persoanele fizice sau juridice generate de însușirea și stăpânirea”⁶ bunurilor mobile și imobile (cu deosebire asupra pământului, ca bun imobil);
- exploatarea presupune acțiunea asupra resurselor (factorilor) de producție în cadrul proceselor de producție.

Exploatarea fundamentează noțiunea generică de unitate de producție sau de exploatare agricolă care poate fi în domeniul cultivării pământului și/sau creșterii animalelor, mare sau mică, de stat sau privată, de cercetare sau producție ș.a.

Totodată, exploatarea agricolă se bazează, în mod obiectiv, pe proprietatea funciară și se manifestă, prin componentele sale, în două variante:

- simultan, prin toate atributele sale juridice, respectiv posesie, dispoziție fruct și uzufruct. Această situație, când exploatarea pământului se realizează în *regie proprie*, în cadrul următoarelor tipuri de exploatare: gospodării țărănești, societăți comerciale agricole, regii autonome, organizații obștești de cult ș.a.;
- numai două din cele patru atribute și anume prin folosință și uzufruct. Este situația specifică exploatareilor *în antrepriză*, în care reprezentative sunt asociațiile, cooperativele și arendașii.

Relația dintre proprietatea funciară și exploatarea agricolă a reprezentat o „chestiune” permanentă în istoria⁷ mai veche sau mai nouă, într-o țară ca România „în care agricultura și țărănimia au avut o importanță și o funcție determinantă în viața economică și socială, o temă permanentă în dezbateri cu puseuri de tensiuni și crize”⁸.

⁴ Dobrotă, N., *Dicționar de economie*, Edit. Economică, București, 1999, p. 376.

⁵ Bold și Crăciun, 1995.

⁶ Dobrotă, N., *Dicționar de economie*, Edit. Economică, București, 1999.

⁷ În esență, această problemă era generată, în perioada ante- și interbelică, de insuficiența proprietății funciare (s.n.) (...) – pentru o categorie de țărani, categorie în creștere, produsă de sporul natural de populație rurală care diviza în parcele din ce în ce mai mici moștenirea – și de procesul social de polarizare „către marea exploatare agricolă, indiferent de forma de proprietate adoptată, prin reunirea, din motive variate, a unor mase largi de țărani” (Axenciuc, 1966).

⁸ Axenciuc V., *Evoluția economică a României. Cercetări statistico-istorice 1859–1947*, vol. II Agricultura, Edit. Academiei Române, București, 1966, p.75.

În ecuația dezvoltării generale a agriculturii românești, politica agrară vizează rezolvarea următoarelor probleme determinante în relațiile dintre exploatarea agricolă și proprietatea funciară:

- definirea și manifestarea **domeniilor de proprietate** și, în cadrul acestora, a relațiilor de proprietate corespunzător noilor realități apărute în perioada de tranziție, în care predominantă trebuie să fie proprietatea privată, prin toate atributele sale (posesia, dispoziția, fructul și uzufructul) asupra pământului și celorlalte bunuri patrimoniale;
- adoptarea **eligibilității** după principiile democrației de piață liberă, care înseamnă stabilirea beneficiarilor îndreptățiți de a primi și exploata bunuri funciare și nefunciare, precum și a modului lor de manifestare din punct de vedere juridic și economic, față de bunurile pe care le au în proprietate administrare sau concesiune;
- alegerea celor mai raționale **direcții de reformare**, acțiune în urma căreia rezultă noi structuri pe forme de proprietate, mod de organizare, nivel tehnologic etc. în concordanță cu interesele generale, dar și cele particulare;
- formarea și consolidarea **metodelor economice de translație** a terenurilor în cadrul pieței funciare.

Scopul dimensionării este de a asigura „*cadru de acțiune normală a tuturor factorilor activității agricole*”⁹. Prin cadru de acțiune înțelegându-se exploatarea agricolă ca atare, respectiv gospodăria țărănească, ferma, asociația sau cooperativa agricolă, societate comercială, arendaș și altele.

Pentru a realiza o dimensiune corespunzătoare a exploatarea agricole în conformitate cu cerințele actuale ale științei, tehnologiei, organizării și managementului, va trebui să se rezolve relațiile dintre:

1) Fermă mică (Exploatare mică)	→	Fermă mare (Exploatare mare)
2) Fermă de subzistență (Exploatare de subzistență)	→	Fermă comercială (Exploatare comercială)

Aceste obiective generice de politică structurală impun următoarele măsuri și acțiuni:

- sprijinirea celor aproape 3,8 milioane de gospodării țărănești, pentru a se organiza și lucra cât mai eficient pământul;
- restructurarea, organizarea și îmbunătățirea managementului în unitățile agricole comerciale;
- restructurarea și organizarea exploatarea agricole din domeniul public (stațiuni experimentale, institute de cercetări, ferme didactice etc.);

⁹ Fierbințeanu, Gh., Ifrim, D., Lazăr, T., *Evoluția și perspectiva agriculturii din România*, Regia Autonomă Monitorul Oficial, București, 1998.

- dezvoltarea și consolidarea exploatațiilor agricole bazate pe exploatarea terenului în antrepriză (cooperative, asociații, arendași), pentru utilizarea cât mai eficientă a resurselor funciare din sectorul privat.

Dimensiunea exploatațiilor agricole, ca problemă importantă de politică agrară, reclamă rezolvarea, din perspectivă științifică, dar și practică, a patru mari problematici:

1. Criteriile de dimensionare;
2. Optimul dimensional;
3. Tendințele de creștere;
4. Măsurile de creștere.

În cele ce urmează vom formula, punctual, răspunsuri într-o manieră sintetică, bazată atât pe studiile unor specialiști din domeniu, cât și pe aprecierile și concluziile noastre.

În fapt, nu ne propunem să facem lumină într-o problemă asupra căreia nici politicile agricole comune, cum se va vedea mai târziu, nu au căzut de acord în toată perioada de aplicare a acestora. Intenția noastră este de a nuanța importanța, pentru moment, a acestei probleme în ansamblul actual al politicii agrare românești, în vederea eficientizării și performării producției agricole.

1.1. CRITERII DE DIMENSIONARE ÎNTRE RESURSE ȘI REZULTATE

Criteriile de dimensionare a exploatațiilor mari, medii sau mici nu au o abordare unitară în teoria economică. Totuși, cele mai des utilizate sunt următoarele două criterii, stabilite în funcție de:

- resursele atrase în procesul de producție (exprimate în unități fizice), cu referire, în primul rând, la suprafața medie de teren pe o exploatație și, în al doilea rând, la efectivele de animale, parcul de tractoare și mașini agricole, precum și la alte elemente din componența factorilor de producție;
- rezultatele înregistrate (exprimate în unități fizice sau unități monetare), cu trimitere la cantitatea de produse obținute sau la încasările bănești¹⁰.

Studiile de specialitate, într-o proporție majoritară, înclină către parametrii fizici, fie că reflectă resursele utilizate, fie rezultatele obținute. Clasificarea bazată pe criterii monetare este acceptată din rațiuni statistice și de comparabilitate. Din aceste considerente, în practica europeană se admite o metodologie comună de tip EUROSTAT, de dimensionare economică a fermelor, metodologie care, până în prezent a adoptat două variante de lucru, prima practică până la pragul anului 2010 când dimensiunea fermelor era determinată în funcție de marja brută standard (MBS) și se exprimă în ESU, a doua variantă a înlocuit-o pe prima fiind astfel pusă în practică după 2010 și are la bază *Standard Output* (SO) (valoarea producției), exprimată în euro și care nu include valoarea subvențiilor acordate.

¹⁰ Râmniceanu, I, *Probleme structurale ale agriculturii românești în perspective aderării la Uniunea Europeană*, Colecția studii, I.E.R., nr.6, București, 2004, p. 7

1.2. OPTIMUL DIMENSIONAL

Dimensiunea optimă este abordată ca o posibilitate ideală de atingere a performanțelor în producție, calitate și eficiență. De multe ori, optimul este substituit cu „rațional”, „acceptabil”, „suficientă”, „limită”, „minim”. Evident, această diversitate de abordări în termeni demonstrează punctele de vedere diferite în ceea ce privește criteriile, limitele și procedurile de stabilire a dimensiunii exploatațiilor. Pentru exemplificare, vom reda propunerile U.E., opiniile cercetării științifice românești, precum și normele oficiale stabilite prin legislația românească.

În cadrul Politicilor Agricole Comune (PAC), prin Programul Mansholt, lansat în anul 1986, se propun, pentru prima dată la nivel de comunitate, măsuri de ajustare a structurilor agrare care vizau formarea unor exploatații agricole de dimensiuni optime, pentru obținerea unei producții ieftine, cât și scoaterea din cultură a cinci milioane hectare pentru limitarea excedentelor și reconversia forței de muncă din agricultură.

Dimensiunile optime propuse prin Memorandumul Mansholt, pentru o exploatație agricolă, sunt prezentate în tabelul următor.

Tabelul 1.3

Dimensiuni optime (raționale) stabilite prin Programul Mansholt

Sectorul de producție	U.M.	Dimensiuni raționale
Cultura mare	ha	80–120
Vaci de lapte	Capete	40–60
Bovine pentru carne	Capete	150–200
Porci la îngrășat	Capete	450–600

Sursa: Lăpușan A., *Structuri agrare*, Edit. Băneasa Print, București, 2002, p.40

„Aceste dimensiuni au fost recomandate fără a se fi avut în vedere, calculele de fundamentare economice, din care cauză nu erau credibile”¹¹, fapt ce a dus la neacceptarea lor în practică. Ele rămân ca obiect de studiu, deoarece reflectă frământările, căutările din domeniul politicilor agricole referitoare la impunerea unor dimensiuni care să susțină performanțele și eficiența în producție.

În România, cercetările de economie agrară din cadrul Academiei de Științe Agricole și Silvicultură propun următoarele dimensiuni pentru exploatațiile agricole (tabelele 1.4 și 1.5).

¹¹ Lăpușan, Al., *Structuri agrare*, Edit. Băneasa Print, București, 2002, p. 40.

Tabelul 1.4

Limitele privind dimensiunile exploatațiilor agricole, pe profile de producție și zone pedoclimatice în sectorul vegetal

Profilul producției	Zona pedoclimatică	Dimensiuni raționale (ha/exploatație)
Cultura cerealelor și plantelor	– câmpie	1000–1500
	– deal	250–500
Legumicultură	Propice culturilor legumicole intensive	50–100
Pomicultură	Propice pomiculturii intensive	100–150
Viticultură	Propice viticulturii intensive	100–200

Sursa: Fierbințeanu, Gh., Ifrim, D., Lazăr, T., *Evoluția și perspectiva agriculturii din România*, Regia Autonomă Monitorul Oficial, București, 1998, p. 61.

Tabelul 1.5

Limitele privind dimensiunile exploatațiilor agricole, pe sectoare de producție și sisteme de creștere, în zootehnie

Sectorul de producției	Sistemul de creștere	Dimensiuni raționale (capete/exploatație)
Vaci de lapte	– gospodăresc	5–10
	– intensiv	100–200
Bovine pentru carne	– gospodăresc	15–20
	– intensiv	500–1000
Porcine	– gospodăresc	20–30
	– intensiv	1500–200

Sursa: Fierbințeanu, Gh., Ifrim, D., Lazăr, T., *Evoluția și perspectiva agriculturii din România*, Regia Autonomă Monitorul Oficial, București, 1998, p. 61.

Analiza atentă a datelor din tabelele anterioare relevă următoarele criterii în funcție de care au fost stabilite dimensiunile exploatațiilor agricole:

– *gradul de intensificare*, respectiv aportul de factori de investiții pe hectar sau cap de animal. Conform acestui criteriu, în ramurile agricole care reclamă investiții mai mari, în mod evident, dimensiunea fermelor este mai mică, cu referire la legumicultură, pomicultură și viticultură; în cazul culturilor de câmp, dimensiunea unei exploatații este mai mare;

– *condițiile de relief* influențează dimensiunea exploatațiilor care au în structură cereale. Deoarece aceste culturi au un grad de dependență mai mare față de factorii agropedoclimatici, ca urmare a nivelului redus de investiții, comparativ cu celelalte ramuri vegetale, rezultă că în zonele de câmpie, acolo unde condițiile agropedoclimatice sunt mai favorabile, fermele sunt mai mari, față de cele din zonele de deal și munte;

– *sistemul agricol* adoptat. Criteriul a fost utilizat în sectorul creșterii animalelor, unde dimensiunea exploatației este mult mai mică în cazul sistemelor gospodărești, bazate pe tehnologii tradiționale, caracterizate prin consum mare de forță de muncă și factori investiționali minimi și, respectiv, mai mare în sistemele intensive bazate pe tehnologii performante.

Cadrul legislativ românesc, reprezentat de Legea nr. 166/2002 privind exploatațiile agricole, a promovat, în vederea dimensionării exploatațiilor agricole un criteriu unic, formulat în funcție de destinația producției agricole. Din această cauză, au fost legiferate două categorii de exploatații: comerciale și familiale. Pentru cele comerciale, care suscită un interes major din partea politicilor agricole în acțiunea de subvenționare, au fost stabilite următoarele limite, cu referire distinctă pentru sectorul vegetal și sectorul animalier.

Tabelul 1.6

Dimensiuni minime pentru exploatațiile agricole comerciale din sectorul vegetal

Profilul producției	Dimensiuni minime (ha/exploatație)
Cereale, plante tehnice și medicinale – zona de câmpie	110
Cereale, plante tehnice și medicinale – zona de deal	50
Pajiști naturale cultivate și culturi furajere – zona de munte	25
Legume	2
Plantații de pomi și pepiniere	5
Căpșunerii, arbuști fructiferi	1
Plantații de vii nobile, pepiniere și hamei	5
Sere și solarii	0,5

Sursa: Legea 166/2002 pentru aprobarea Ordonanței de Urgență 108/2001 privind exploatațiile agricole.

Tabelul 1.7

Dimensiuni minime pentru exploatațiile agricole comerciale din sectorul animalier

Sectorul de producție	Dimensiuni minime (capete/exploatație)
Vaci de lapte	15
Taurine la îngrășat	50
Oi sau capre	300
Porci	100
Alte specii de animale	100
Găini ouătoare	2.000
Păsări pentru carne	5.000
Alte specii de păsări	1.000
Familii albine	50

Sursa: Legea 166/2002 pentru aprobarea Ordonanței de Urgență 108/2001 privind exploatațiile agricole.

Spre deosebire de primele două versiuni, U.E. și cercetarea agricolă românească, unde formularea dimensiunii exploatațiilor s-a elaborat din perspectiva „*optimului*”, respectiv a „*raționalului*”, în lege, formularea a fost din punct de vedere al „*minimului*”, ca reflecție a preponderenței gospodăriilor țărănești în plaja stucturilor de exploatare și producție din agricultura noastră.

Această abordare legislativă are semnificații majore în planul acțiunilor practice, de politică agricolă, deoarece poate conduce la creșterea interesului exploatațiilor mici familiale în dobândirea caracterului comercial prin creșterea gradului de accesare a fondurilor de susținere.

1.3. CREȘTEREA DIMENSIUNII EXPLOATAȚIILOR, FENOMEN CONSTANT ÎN AGRICULTURA EUROPEANĂ

Conceptele privitoare la **tendențele de creștere** a dimensiunilor exploatațiilor agricole sunt vechi și au fost considerate multă vreme condiția sporirii competitivității și a ridicării nivelului de viață a agricultorilor, argumentate prin teoria neoclasică a producției și consumului.

În concluzie, pentru decidenții de politică agrară, date fiind controversele legate de calcularea și asigurarea exploatațiilor optime, este mai simplu să își păstreze doar rolul de catalizator în procesul de formare a exploatațiilor care să se situeze deasupra unui prag minim de performanță și eficiență; ulterior, forțele pieței pot contribui la formarea exploatațiilor agricole de dimensiuni optime.

În plus, creșterea dimensiunii exploatațiilor agricole într-un mod corespunzător este o necesitate, dar și o rezultată impusă de cerințele progresului tehnico științific. Din aceste cauze, problema ca atare a preocupat și preocupă în continuare politica economică din agricultură în toate țările dezvoltate.

Exemplul țărilor vest-europene în domeniul creșterii dimensiunii exploatațiilor agricole este relevant și pentru România și iată de ce!

„Până după cel de al Doilea Război Mondial, exploatațiile agricole din țările europene ce vor forma, ulterior, Comunitatea Economică Europeană erau excesiv de pulverizate. În urma diviziunii proprietății prin moștenire, se ajunsese ca exploatația agricolă să fie compusă din 10–80 și chiar mai multe parcele mici, cu suprafață sub un hectar, dispersate între ele la 3–10 km.”¹². Dată fiind această stare de lucruri care restricționa introducerea progresului tehnic în ramură, toate țările Europene au întocmit, începând cu anul 1950, programe anuale de comasare a proprietății și creștere continuă a mărimii exploatațiilor agricole, cu deosebire prin lucrări de organizare și amenajare a teritoriului la nivelul fiecărei comunități rurale. Rezultatele acestei măsuri au fost spectaculoase și sunt relevate în tabelul următor.

¹² Fierbințeanu, Gh. și colaboratorii, *op. cit.*, p. 47

Tabelul 1.8

Evoluția dimensiunii medii a exploatațiilor agricole în unele țări din Europa, perioada 1950–2011

Țara	ANUL					
	1950*	1995**	2000**	2003**	2011***	2011/1950 %
Anglia	18,0	70,1	67,7	57,4	70.95	394.0
Franța	14,2	38,5	42,0	45,3	53.12	371.1
Germania	6,0	30,3	36,3	41,2	47.96	800.0
Italia	2,25	5,9	6,1	6,7	7.5	333.3
Spania	8,75	19,7	20,3	22,1	55.20	628.6

Sursa: * Fierbințeanu, Gh., Ifrim, D., Lazăr, T., *Evoluția și perspectiva agriculturii din România*, Regia Autonomă, Monitorul Oficial, București, 1998, p.47

** European Commission, Directorate-General for Agriculture and Rural Development, *Agriculture in the European Union... Statistical and Economical Information 2005*, February 2006.

*** <http://faostat.fao.org/site/678/DesktopDefault.aspx?PageID678#ancor>

Astfel, în a doua jumătate a secolului al XX-lea, în țările Europei unite, cu potențial agricol ridicat, dimensiunea medie a exploatației agricole a înregistrat un ritm crescător, intens și continuu (tabelul 1.8). Cele mai înalte creșteri au fost înregistrate de Germania și Spania, prima de aproape 8 ori, iar a doua de peste 6 ori; în Anglia, Franța și Italia, sporurile au fost ceva mai mici, respectiv de 3–4 ori.

La o privire atentă a datelor tabelului de mai sus constatăm că România, după dimensiunea medie a exploatației agricole, de circa 3,5 ha, este în poziția Italiei, la pragul anului 1950 când exploatația medie era de 2,25 ha. Dacă plecăm de la presupunția că trendul dimensional al exploatației va fi și pentru perioada viitoare constant crescător, România, ca membru al Uniunii Europene, va înregistra și aceeași perspectivă, cu deosebirea că țara noastră ia startul de pe poziția Italiei de acum 50 de ani.

Trendul crescător al dimensiunii exploatațiilor agricole în țările U.E. a fost rezultatul, pe de-o parte, al acțiunilor de organizare și amenajare a teritoriului din zonele rurale, iar pe de altă parte, al susținerii și intensificării schimburilor de pe piața funciară.

1.4. MĂSURI DIRECTE ȘI INDIRECTE DE MIȘCARE A PROPRIETĂȚII FUNCiare

Statul poate acționa asupra dimensiunii exploatațiilor agricole, mijlocind mișcarea proprietății funciare, prin două categorii de măsuri: directe și indirecte.

1.4.1. Măsurile directe

După natura lor, măsurile directe sunt: 1) de natură economică, adică sunt înscrise sferei de cuprindere a pieței funciare; 2) de natură extraeconomică, întrucât se derulează, în afara cererii și ofertei, fiind, în fapt, rezultatul fie al unor decizii publice (de exemplu reformele agrare), fie al unor acte de voință cu titlu subiectiv (de exemplu moșteniri, donații și altele).

Redăm în tabelul următor măsurile directe de translare a proprietății și exploatației funciare, precum și efectele acestora asupra dimensiunii exploatațiilor agricole.

Tabelul 1.9

Măsurile directe, economice și extraeconomice, de translare a proprietății și/sau exploatației funciare în agricultură

Conținut		Categoriile economice		Forma juridică de înregistrare	Efecte în dimensiunea exploatațiilor	
După natura lor	Acțiuni	Generale	Specifice			
a) Economice	Vânzare-cumpărare	Valoarea terenului	Preț	Acte juridice între vii, publicitate și cadastru funciar	Concentrare sau pulverizare	
	Piața funciară		Cooperare și asociere	Dividend	Contracte	Concentrare
Arendare, locație			Arenda	Concentrare		
Concesionare, închiriere			Redevente, chirie.	Concentrare		
b) Extraeconomice	Anii sau perioadele de înfăptuire:		Valoarea terenului		Titluri de proprietate publicitate și cadastru funciar	Pulverizare
	1)1864					
2)1921						
Reforme agrare	3)1945					
	4)1948, 1962					
	5)1991					
Alte forme de înstrăinare	6)2000			Titluri de proprietate publicitate și cadastru funciar.	Pulverizare	
	Donație					
	Moștenire					
	Uzucapiune și altele			Acte juridice între vii, publicitate și cadastru funciar	Pulverizare sau concentrare	

Din analiza informațiilor din tabelul alăturat rezultă că numai piața funciară are ca efect creșterea dimensiunii exploatațiilor agricole prin concentrare, respectiv consolidare a proprietății funciare.

Reformele agrare, cu excepția celei din perioada totalitară, 1948–1962, precum și înstrăinările, altele decât vânzările, precum donațiile, moștenirile, conduc, în cea mai mare parte, la pulverizarea proprietății funciare.

1.4.2. Măsuri indirecte

Măsuri indirecte sunt cele care nu vizează în mod direct raporturile de proprietate și se manifestă, în principal, prin:

- Organizarea și sistematizarea teritoriului;
- Dezvoltarea și modernizarea infrastructurii de transport;
- Reconfigurarea după model european a piețelor *input*-urilor și *output*-urilor din agricultură;
- Promovarea de oportunități economice nonagricole pentru creșterea gradului de ocupare deplină și eficientă a forței de muncă din rural și creșterea veniturilor agricultorilor.

În esență, acestea sunt acțiuni din sfera de cuprindere a politicilor agricole și au ca obiectiv susținerea performanțelor și a eficienței în producție. Ca atare, chiar dacă ele nu vizează în mod direct raporturile de proprietate funciară, totuși, prin facilitățile pe care le generează, agenții economici din domeniu, pot fi impulsionați în dezvoltarea dimensiunii exploatațiilor agricole.

Spre deosebire de măsurile directe care sunt, în sfera de cuprindere a politicilor agrare, adică în responsabilitatea decidenților de politici publice naționale, măsurile indirecte, sunt în esență măsuri atât în competența politicii agrare, adică a naționalității, cât și a Politicii Agricole Comune, respectiv a Uniunii Europene.

Capitolul 2

ROLUL PIETEI FUNCiare ÎN CREȘTEREA DIMENSIUNII EXPLOATAȚIILOR AGRICOLE

În prezent, piața funciară, prin toate componentele sale definitorii, respectiv, vânzarea-cumpărarea, cooperarea, asocierea, arendarea, concesiunea și închirierea reprezintă o problemă cheie, aflată în responsabilitatea politicii agrare naționale, în scopul reconfigurării și redimensionării structurilor de proprietate și exploatare din agricultură.

În literatura de specialitate, precum și în acțiunile legislative și practice se manifestă încă numeroase derapaje, dar și dispute asupra conținutului, regulilor,

funcțiilor și rolului acestei piețe. Cauzele acestor situații sunt multiple. Semnificative sunt cele care își găsesc rădăcinile în segmentul doctrinar, confuz și incoerent, în sistemul legislativ, cu orar de apariție diferit și personalizat pentru fiecare acțiune în parte, precum și cele referitoare la poziția inegală a puterii publice față de cei doi actori implicați în procesul de translație a proprietății, respectiv a exploatației funciare: proprietari și investitori.

În acest context, demersul nostru științific are ca preambul al cercetărilor de piață problemele teoretice care aduc un punct de vedere propriu și, considerăm noi, original dar și edificator pentru cititorul avizat.

2.1. ELEMENTELE STRUCTURAL-DEFINITORII ALE PIEȚEI FUNCiare

În economia de piață liberă, democratică, piața funciară este o componentă obiectivă a acesteia și, ca oricare altă piață a factorilor de producție, presupune relații juridice și economice în cadrul cărora se confruntă cererea cu oferta asupra terenurilor ce urmează a fi transmise spre o nouă proprietate și/sau exploatare.

Relațiile economice circumscrise pieței funciare îmbracă forma unor acțiuni în baza cărora se negociază transmiterea proprietății (cu toate atributele sale) sau numai a folosinței. Negocierile dintre proprietari și cumpărători, respectiv utilizatori, au în vedere o anumită categorie economică specifică fiecărei acțiuni de transmitere a terenurilor care, pe fond, definesc segmente diferite ale pieței funciare după cum urmează:

	Acțiuni	Categoriile economice specifice
1	– vânzare- cumpărare	– preț
2	– asociere/cooperare	– dividende
3	– arendare	– arendă
4	– concesiune	– redevență
5	– închiriere	– chirie

Pământul în general și cel agricol în special devine obiect al tranzacțiilor de piață numai dacă:

- este element al proprietății private;
- politica agrară, prin componentele sale proprii (sistem legislativ și cadru instituțional) normează funcționarea pieței funciare în ansamblul ei, dar și pe fiecare segment ce intră în cuprinderea acesteia.

2.2. PARTICULARITĂȚILE PIEȚEI FUNCiare

Regulile de funcționare a pieței funciare sunt, în linii generale, asemănătoare cu cele de pe piața oricărui alt bun economic, dar există și anumite elemente *specifice* deoarece:

– are un caracter eminentamente național, caracter determinat de prezența factorilor:

- *economici*, al căror conținut se bazează pe faptul că pământul, ca bun material, fiind o marfă specială, întrucât nu poate fi dislocat teritorial, înmulțit, fabricat și trebuie folosit acolo unde s-a format;
- *politici*, în virtutea cărora pământul este considerat ca un element vital în existența unui stat deoarece prin el se delimitează, dar se și identifică ființa oricărei națiuni.

– oferta de pământ este cea care impune regulile jocului pe această piață, deoarece pământul este limitat ca întindere și fertilitate. Pe fond, oferta este rigidă, fiind insensibilă la variația prețului acordat de cumpărători, din care cauză concurența este numai în domeniul cererii și, în plus, generează creșterea prețului la categoriile de terenuri cu mai multe utilizări posibile;

– cererea, în raport cu oferta poate fi mai mare sau mai mică, motivul principal fiind dat de starea de fapt a economiei în ansamblul ei. Astfel, dacă economia este în normalitate, în creștere evidentă, cererea de pământ depășește oferta, ceea ce determină prețuri mai mari pe piața funciară. Invers, dacă economia este în regres, în criză, cererea de pământ este sub nivelul ofertei, iar prețurile terenurilor agricole scad. Pe fond, intensitatea acțiunilor de pe piața funciară reprezintă un indicator relevant al stării de normalitate/criză din economie;

– cererea de terenuri este influențată și de nivelul ratei de dezvoltare economică a unei țări, regiune sau zonă și de structura spațială. Aceasta se poate evalua prin distribuția populației agricole, coeficientul anual de absorbție de teren agricol, natura activităților economice din zonă, schimbările din piața de muncă și de capital, intensitatea folosirii terenului, capacitatea sectorului public și privat de a investi, tehnicile și tehnologiile folosite într-o anumită arie agricolă și nivelul de comunicare și transport;

– în sfera acțiunilor practice, concrete, nu există un preț al pământului în general, fie el și mediu, așa cum există de exemplu pe tona de grâu sau pe un tractor, ci fiecare teren sau parcelă își are prețul său. Acest preț este în funcție de locul și timpul efectuării tranzacției comerciale, astfel că terenuri cu putere productivă identică pot avea prețuri diferite pe unitatea de suprafață¹³.

– prețul pământului evoluează în funcție de intensitatea cererii celor care sunt dispuși să investească în pământ.

Exponenții ofertei sunt proprietarii terenurilor, iar ai cererii, sunt cumpărătorii și/sau utilizatorii acestora. Proprietarii sunt persoane fizice sau juridice care aparțin domeniului privat al statului sau particular și care fac dovada proprietății. Cumpărătorii, ca viitori proprietari și/sau utilizatori, sunt și ei persoane fizice sau juridice, încadrați fie domeniului public, fie domeniului privat.

¹³ Pană, Viorica, *Economia și politica rurală*, Partea I, Universitatea din Craiova, Facultatea de Științe Economice, 1995, p. 70.

2.3. FUNCȚIILE GENERALE ȘI FUNCȚIILE SPECIFICE PIEȚEI FUNCiare

Funcțiile pieței funciare sunt generale și specifice. Ca orice altă piață, aceasta oferă informații agenților economici participanți la tranzacțiile funciare și verifică, în ultimă instanță, concordanța dintre dimensiunea, structura și calitatea ofertei cu nivelul, structura și calitatea cererii de pământ, iar prin instrumente și pârghii proprii – preț, rentă, arendă, dijmă, redevență ș.a. – acționează în direcția reglării cererii și ofertei de pământ atât pe total, cât și pe segmentele sale.

Dintre funcțiile specifice, pe primul plan se situează contribuția pieței funciare la ajustarea structurală, la creșterea dimensiunii proprietății funciare și a exploatațiilor agricole, condiție esențială pentru dezvoltarea unei activități eficiente și performante.

În al doilea rând, funcționarea pieței funciare favorizează accesul producătorilor agricoli la instituții de credit; pământul ar putea deveni cea mai sigură garanție pentru creditul agricol. În acest scop, se cer îndeplinite o serie de precondiții: drepturile de proprietate trebuie să fie clare, trebuie să existe mijloace legale prin care să fie preluat pământul pus garanție în caz de neplată și, cea mai importantă dintre toate, trebuie să existe o piață „lichidă” a pământului.

În al treilea rând, piața funciară favorizează tranziția treptată a muncii agricole în sectoarele neagricole, întrucât cei care urmăresc să părăsească agricultura își transferă integral sau parțial drepturile de proprietate asupra pământului celor care rămân să lucreze în acest domeniu. Ea reprezintă, astfel, un mijloc important care asigură celor ce doresc să se ocupe de agricultură accesul la resursele de pământ și alocarea eficientă a acestora.

În al patrulea rând, piața pământului contribuie la realizarea unor schimbări în procesul de producție agricol, în sensul înlocuirii muncii prin capital, care se produce în mod inevitabil odată cu sporirea dimensiunii exploatațiilor agricole și orientarea lor către producția pentru piață. De menționat este și rolul pieței funciare în favorizarea profilării și specializării producției în exploatațiile cu caracter comercial.

2.4. FACTORI FAVORIZANȚI CU ACȚIUNE DIRECTĂ ȘI INDIRECTĂ ASUPRA INTENSITĂȚII ACȚIUNILOR DE PE PIAȚA FUNCiARĂ

În procesul de negociere asupra intensității acțiunilor de pe piața funciară acționează două categorii de factori favorizanți, cu efecte asupra ofertei, cererii și categoriilor economice specifice acestei piețe (preț, arendă, dividend). Prima categorie cuprinde factorii cu aplicabilitate directă, specifică, iar a doua categorie include factorii cu aplicabilitate generală, indirectă.

a) În cadrul factorilor cu aplicabilitate directă și cu frecvența cea mai mare se regăsesc:

- categoria de folosință agricolă;

- gradul de fertilitate naturală;
- dimensiunea parcelei și poziția acesteia în relief;
- accesibilitatea față de căile de transport, precum și tipul și calitatea acestora;
- distanța față de piețele (punctele) de aprovizionare și desfacere;
- volumul investițiilor care au ca finalitate creșterea potențialului productiv al solului;
- utilități agricole existente magazii, depozite, platforme, birouri;
- împrejurările exterioare și amenajările interioare;
- posibilitățile folosirii alternative a terenului;
- regimul de cadastru și publicitate funciară;
- evaluarea economică determinată după metode matematice.

b) Printre factorii cu aplicabilitate generală și cu o acțiune indicată asupra pieței funciare, importanți sunt:

- mediul economic normal (pozitiv), cu trend crescător pe indicatori macroeconomici;
- politicile economice, cu referire la sistemele legislativ, instituțional și de susținere a agriculturii, focusate pe stimularea investițiilor în achiziția de terenuri;
- sistemul financiar și de creditare, cu referire specială la achiziționarea de terenuri, dar și susținerea producătorilor.
- rata dobânzii bancare, care se află în raport invers proporțional față de categoriile economice de transmitere: când rata dobânzii este mare, intensitatea tranzacțiilor funciare se diminuează, ca urmare a gradului scăzut de stimulare a ofertei;
- sistemul de taxe și impozite, formulat și aplicat într-o manieră laxă și stimulative pentru investitori;
- rata rentabilității producției agricole, care trebuie să fie atractivă, comparativ cu cea din sectoarele nonagricole. Evident, creșterea cererii de produse agricole și, implicit, scumpirea acestora influențează creșterea rentabilității în producția agricolă, ceea ce stimulează creșterea cererii și prețului pământului;
- gradul de competitivitate, în domeniul cererii, manifestat între toate categoriile de utilizatori de terenuri agricole, fie că vorbim de cumpărători, arendași, cooperative, asociații, chiar și alții.
- scăderea naturală a populației agricole, creșterea gradului de îmbătrânire și feminizare a acesteia, precum și diminuarea potențialului economic al gospodăriilor țărănești sunt factori care contribuie la creșterea ofertei de terenuri agricole.

2.5. CRITERII ȘI METODE DE EVALUARE A TERENURILOR

Negocierile asupra categoriilor economice specifice pieței funciare, respectiv preț, arendă, redevență, chirie, pot avea ca punct de pornire, dar și de orientare în procesul derulării lor ulterioare, evaluarea terenurilor, care se prezintă sub două forme:

- naturală sau relativă (bonitarea);
- economică sau absolută.

2.5.1. Evaluarea naturală

Evaluarea naturală înseamnă încadrarea fertilității terenurilor pe o scară de puncte de la 0 la 100. Scara se determină diferențiat pe categorii de folosință agricolă și cultură și este împărțită în clase de fertilitate (din 10 în 10 puncte); clasa I cuprinzând terenurile cele mai puțin fertile. La rândul lor, clasele de fertilitate au fost grupate pe 5 clase de favorabilitate, din 20 în 20 de puncte. Pentru fiecare notă de bonitare, în funcție de categoria și clasa de teren, s-a determinat o anumită cantitate de producție. De exemplu, la cultura grâului, producția medie posibilă la nivel de țară, numai pe baza aportului fertilității naturale este de circa 2600 kg/ha. Această producție a fost determinată prin înmulțirea notelor medii de bonitare, respectiv 65 de puncte acordate culturii grâului, cu producția pe an/punct, 40 kg.

Notele de bonitare se modifică în sus sau în jos în funcție de gradul de fertilitate al terenului. De regulă, curba lui este crescătoare ca urmare a intensificării agriculturii.

Deci, bonitarea servește la determinarea producției medii, ca parametru fizic, în funcție de calitățile intrinsece ale pământului. Ca atare, după depășirea acestei faze, calculele pot glisa în sfera economică, unde aprecierile sunt mult mai abstracte și laborioase, dar și cu interpretări diverse, de multe ori contradictorii, în funcție de conținutul orientărilor doctrinare.

2.5.2. Evaluarea economică

Presupune exprimarea bănească, pe baza unei metodologii prestabilite a mărimii valorii terenurilor. În condițiile economice actuale, evaluarea economică a pământului creează condiții obiective funcționării normale a pieței funciare și este necesară deoarece poate sta la baza:

- includerii pământului în avuția națională;
- tranzacțiilor funciare economice și extraeconomice de orice fel;
- privatizării sectorului de stat din agricultură;
- protejării fondului funciar agricol și neagricol al țării;
- despăgubirii agricultorilor pentru pământul sustras în scopuri neagricole;
- utilizării raționale dar și eficiente a tuturor terenurilor agricole;
- armonizării echilibrului de ansamblu, dintre producătorii și consumatorii de produse agricole prin includere sau nu în costurile, respectiv prețurile produselor agricole, a cotei de amortizare a pământului agricol utilizat.

Premisele evaluării economice a terenurilor agricole sunt:

- Transformarea pământului din pământ-materie în pământ-capital, datorită muncii încorporate (vie și materializată), ca urmare a luării acestuia în cultură, ceea ce îi dă valoare și preț.

Această teză este valabilă chiar și în cazul pășunilor naturale, unde exploatarea este minimă, deoarece este nevoie de investiții în animale domestice, fără existența cărora nu ar fi posibilă utilizarea terenurilor respective.

- Apariția și consolidarea proprietății private.
- Aplicarea investițiilor ameliorative pentru mărirea capacității productive a terenurilor existente, ceea ce transformă tot mai mult pământul din produs al naturii în produs al muncii omenești.

Metodologia evaluării terenurilor agricole este considerată o chestiune de politică agrară, încă nerezolvată, deoarece:

- în teorie, sunt o mulțime de abordări și interpretări, care, în cele mai multe cazuri, se exclud reciproc, nu se susțin;
- în practică nu este un punct de vedere oficializat, ceea ce face ca patrimoniul exploatașilor agricole să nu includă și valoarea economică a terenurilor agricole.

În cadrul teoriei economice, direct sau indirect, explicit sau implicit, evaluarea economică a terenurilor este confundată sau substituită prețului pământului și invers. Or, între aceste două categorii economice au fost identificate următoarele relații, care le individualizează în mod clar:

- evaluarea se fundamentează pe o metodologie științifică, predeterminată, pe când prețul este rezultatul acțiunilor de negociere dintre vânzător și cumpărător;
- evaluarea se manifestă pe tot câmpul tranzacțiilor comerciale (economie și extraeconomie), iar prețul, numai în cadrul pieței funciare, cu referire la vânzare-cumpărare;
- evaluarea poate reprezenta un reper și/sau o orientare în cadrul acțiunilor de negociere, din care cauză prețul poate oscila în sus sau în jos pe intervale nelimitate față de evaluare.

Ca atare, ecuațiile de determinare a evaluării pot fi atribuite prețului, numai în măsura în care aceasta se identifică cu rezultatul evaluării economice. În acest sens, se poate vorbi de o ecuație cadru, bazată pe raportul dintre rentă și coeficientul de capitalizare a dobânzii:

$$V/ha = (R/Cc) \times 100$$

în care:

- V/ha – Valoarea economică a unui hectar de teren;
- R – Renta funciară anuală pe hectar;

C_c – Coeficientul de capitalizare a dobânzii (aproximativ egal cu rata dobânzii).

În două situații, această formulă trebuie amendată pentru a proteja piața funciară și, implicit, pe agricultori:

– Când economia traversează o perioadă de criză, atât valoarea, cât și prețul pământului ating niveluri foarte scăzute, de regulă apropiate de renta anuală, întrucât rata dobânzii este mult mai mare față de pragul normal, apreciat a fi de 4–5%. Pentru a preîntâmpina specula sau alte fenomene negative ce pot distorsiona funcționarea normală a pieței funciare se recomandă multiplicarea rentei cu 20–25 de ani, perioada de suprapunere a trei generații de agricultori.

– Când terenurile agricole sunt scoase definitiv din circuitul productiv, valoarea atribuită suprafețelor respective trebuie să fie mult mai mare decât atunci când ar fi fost destinate activităților agricole propriu-zise. O formulă posibilă care să răspundă acestei cerințe este următoarea¹⁴:

$$V_p = R/C_c + V_{cf} + (V_{cf}/N_c \times 100) + C_{hv} \times I_p$$

în care:

R – renta funciară;

C_c – coeficientul de capitalizare;

V_{cf} – valoarea neamortizată a capitalului fix integrat pământului;

C_{hv} – cheltuielile necesare pentru recuperarea unei suprafețe de teren neproductiv egală cu suprafața scoasă din circuitul agricol;

I_p – indicele de creștere a prețurilor.

2.5.3. Opinii cu privire la criteriile și metodele de evaluare a terenurilor agricole

Pentru a crea o imagine cât mai cuprinzătoare asupra evaluării economice, consemnăm în cele ce urmează, în sinteză, principalele opinii, în ordinea apariției lor pe scena istoriei¹⁵:

- Prima abordare științifică a fost întreprinsă, în 1664, în Anglia, de W. Petty, care considera că valoarea pământului nu este altceva decât renta cumpărată cu anticipație pentru o perioadă de 21 ani¹⁶, perioadă rezultată din suprapunere a trei generații de agricultori: bunic, tată și fiu.
- În țara noastră, prima cercetare în această direcție îi aparține lui Mihai Șerban (în 1914), care considera că valoarea pământului este diferită în funcție de: regiune, calitate, situația economică și dimensiunea proprietății (mare sau mică). El a folosit două criterii:

¹⁴ Pană, Viorica, *Economia și politica rurală*, partea I, Univ. Craiova, 1995, p. 70, 71.

¹⁵ Pană, Viorica, *op.cit.* p.72.

¹⁶ *Avuția națională*, București, 1984, p. 85.